

Rapport over het orgel in de Ned. Herv. Kerk te Emmen.

Op 15 augustus 1979 onderzocht ondergetekende het orgel in de Ned. Herv. Kerk van Emmen.

De orgelmaker.

Het orgel is in 1873 vervaardigd door de orgelmaker Roelf Meyer (1827-1884) uit Veendam. Hij was aanvankelijk grutter, waarna hij op vrij late leeftijd in de orgelbouw terecht kwam. Zijn eerste instrument is het orgel in de Ned. Herv. Kerk te Wildervank. Aan het dispositieboek van M.H. van 't Kruijs ontleen we de dispositie van het instrument:

Hoofdmanuaal		Bovenmanuaal		Pedaal	
Prestant	8 voet	Vioolprestant	4 voet	Subbas	16 voet
Bourdon	16 "	Salicet	8 "	Violon	16 "
Gamba	8 "	Fluit dolce	8 "	Gedakt	8 "
Gedakt Fluit	8 "	Flûte d'Amour	4 "	Violoncello	8 "
Roerfluit	8 "	Flutino	2 "	Bombardon	16 "
Octaaf	4 "	Fagot-Oboe	8 "	Koppelingen	
Gemsfluit	4 "			Ventiel	
Quint	2 2/3 "				
Octaaf	2 "				
Mixtuur	4 st.				
Trompet	8 "				

Deze dispositie is typisch voor de orgels van die tijd: naast traditionele bevat ze ook romantische elementen. Opvallend is de dubbele fluitbezetting in achtvoets ligging op het hoofdmanuaal. Beide manualen en pedaal bevatter strijkende registers. Volgens Van 't Kruijs kwam het orgel tot stand in samenwerking met de orgelmakers Van Dam te Leeuwarden. Het is niet onmogelijk, dat Meyer het niet aandurfde zijn carrière te beginnen met een orgel van bovengenoemde omvang en opzet. Het oeuvre van Meyer is niet erg groot. Mogelijk betrok hij zijn pijpwerk van elders. Zijn orgelkasten, zoals die te Scheemda en Emmen hebben een identieke vormgeving: drie ronde torens met gedeelde tussenvelden. Ze zijn rank en vrij sierlijk met opvallend eigenzinnige ornamenten voor de pijpvoeten der drie torens. De frontpijpen hebben aanzienlijke overlengte.

Het orgel voor Emmen.

Uit ons verrichte onderzoek is gebleken, dat het orgel oorspronkelijk de volgende dispositie heeft gehad:

Hoofdmanuaal			Bovenmanuaal			Pedaal		
x Bourdon	16	voet	Salicionaal	8	voet	aangehangen		
Prestant	8	"	Openfluit	8	"	Manuaalomvang	C-e'''	
Roerfluit	8	"	Holpijp	8	"	Pedaalomvang	C-d'	
Gemshoorn	8	"	x Vioolprestant	4	"	Manuaalkoppel		
Octaaf	4	"	Fluit	4	"			
x Gemsfluit	4	"	Woudfluit	2	"			
Quint	3	"	x Open plaats voor					
Octaaf	2	"	tongwerk					
x Cornet	5	sterk						
Mixtuur	2-4	"						
Trompet	8	voet						

In later tijd is het orgel uitgebreid met een pneumatisch vrij pedaal en zijn er diverse wijzigingen aangebracht. Deze wijzigingen dateren uit 1930, toen de firma Flentrop het vrij pedaal plaatste. Ook de Quintadeen 16', die de Bourdon 16' op het manuaal verving lijkt uit die tijd te dateren. Misschien zijn toen ook de beide manuaalwerken omgewisseld (zie hierna).

In 1966 is er ingrijpend aan het orgel gewerkt door de inmiddels verdwenen orgelmaker E.Ottes. Deze bracht nieuwe klavieren aan en plaatste diverse nieuwe registers, die geheel uit de oorspronkelijke stijl van het orgel vallen. Sindsdien luidt de dispositie:

Man. I (Hoofdwerk)			Man. II (Bovenwerk)			Pedaal		
Quintadeen	16	voet	o Openfluit	8	voet	Prestant	16	voet
o Prestant	8	"	o Holpijp	8	"	Subbas	16	"
o Gemshoorn	8	"	o Octaaf	4	"	Octaaf	8	"
o Roerfluit	8	"	o Fluit	4	"	Schalmei	4	"
o Octaaf	4	"	o Woudfluit	2	"	Manuaalkoppel		
Gemshoorn	4	"	Nasard 1 1/3	"	Pedaalkoppel			
o Quint	3	"	Sesquialter	2	sterk			
o Octaaf	2	"	o Salicionaal	8	voet			
Nachthoorn	1	"						
o Mixtuur	2-3-4	sterk						
o Trompet	8	voet						

De orgelkas.

Deze is grotendeels oorspronkelijk, zij het dat er, in verband met de wijzigingen aan het instrument, ook aan de kas veranderingen zijn aangebracht. Om het pedaal te kunnen plaatsen is de kas verdiept. Verder is het dak gedeeltelijk vernieuwd, waardoor het aanzicht vanuit de kerkruimte geschon- den is. Deze vernieuwing zal verband houden met de veranderde plaatsing van het bovenklavier. Uitsparingen in de hoofdstijlen van de kas op de hoogte van de deling der tussenvelden laten zien, dat wat nu een bovenwerk is, vroeger een onderwerk is geweest. Het hoofdwerk lag dus oorspronkelijk

boven in de kas, het nevenwerk hieronder, zoals dit ook het geval is bij enkele andere Meyer-orgels. Het huidige gebrek aan hoogte voor de Trompet van het hoofdwerk wijst ook in de richting van een andere ligging van de windladen.

De windladen.

De oude laden zijn drie in getal: een C- en een Cislade voor het hoofdwerk, met het pijpwerk in hele tonen naar de zijkant aflopend ~~staat~~ opgesteld, en een lade voor het bovenwerk met het pijpwerk in pyramidale opstelling. Roosters en stempels zijn grotendeels oorspronkelijk. Ondanks de restauratie van 1966 zijn de laden niet dicht, ondanks het feit dat we ze in deze vochtige zomer onderzochten. De meeste pijpstokken zijn nog oud. De achterste stok van het bovenwerk is van een opdik voorzien, in verband met de plaatsing van een Sesquialter i.p.v. een tongwerk.

De mechaniek.

Van de oorspronkelijke register- en speelmechaniek is weinig oorspronkelijk wat mede verband houdt met de gewijzigde ladenligging en het aanbrengen van het pneumatische pedaal.

De windvoorziening.

De oude magazijnbalg is nog aanwezig. Deze vertoont lekkage. De windkanalen zijn ook deels oud.

De klaviatuur en registerknoppen.

In 1966 zijn de huidige klavieren voor manualen en pedaal aangebracht. Of de oorspronkelijke toen nog aanwezig waren is niet bekend. Een en ander is in geen enkel opzicht in overeenstemming met de stijl van het orgel. Het zelfde geldt voor de registerknoppen met de ordinaire formica naamplaatjes. De speelaard der manualen is bepaald onaangenaam, de functie volstrekt onbetrouwbaar. Dat bij een mechanisch orgel geen pneumatiek thuishoort is vanzelfsprekend. Aan bouw en functioneren van het pedaal kan dus gevoeglijk worden voorbijgegaan. Wel willen we nog opmerken, dat de gedeeltelijk als transmissie uitgevoerde Prestant 16' niet te gebruiken is.

Het pijpwerk.

Het pijpwerk van dit orgel is voor een niet onbelangrijk deel origineel, al moet gezegd worden, dat er door consequente opschuiving en andere ingrepen, wel een en ander aan de klank is gewijzigd. Ook de omwisseling van de laden, de wijzigingen aan het dak en de verdieping van de kas hebben een ongunstige invloed op de klank. De opstelling op de laden (gerekend vanaf het front) en de bijzonderheden van het pijpwerk is aldus:

Hoofdwerk.

1. Prestant 8', C t.m. fis' in het front, g'- e''' op de laden, 1873. Op g' de inscriptie PRAESTANT 8 voet. Geen steminrichting.
2. Quintadeen 16', groot octaaf pneumatische transmissie van Subbas 16'.

Klein octaaf vervaardigd uit zink, de rest van metaal, pijpwerk w.s. uit 1930.

3. Gemshoorn 8', groot octaaf gecombineerd met dat van het volgende register, klein-c is een nieuwere pijp, klein-cis is de oude klein-c met de inscriptie GEMSHOORN 8 voet, het klein-octaaf heeft stemrollen, de rest is een halve toon afgesneden, pijpwerk dateert uit 1873 (vanaf klein-cis), f''' is dus verloren gegaan.
4. Roerfluit 8', 24 grootste van eiken, de rest van metaal, alles uit 1873.
5. Octaaf 4', C nieuwe pijp, Cis is oude C met bijhorende inscriptie. De 24 grootste hebben stemrollen, de rest is op toon afgesneden, f''' weg.
6. Gemshoorn 4', C nieuw, Cis is oude C. C t.m. d stemrollen, rest afgesneden, 1873. Inscriptie FLUIT 4 voet (zie Gemsfluit orgel Wildervank).
7. Quint 3', Ouder pijpwerk, echter anders van factuur dan het pijpwerk uit 1873, de 22 hoogste pijpen weer in andere factuur dan dat van de 32 grootste pijpen. De grotere pijpgaten wijzen op een tussentijdse verandering. Groot C is een nieuwe pijp, de 13 hierop volgende hebben stemrollen, dan volgen 18 met expressions, de rest is op toon afgesneden.
8. Octaaf 2', groot-C nieuw, rest 1873. Cis is oude C met bijhorende inscriptie. De 12 grootste pijpen met expressions, de rest afgesneden. f''' weg.
9. Nachthoorn 1', pijpwerk uit 1966 op plaats van oude Cornet.
10. Mixtuur 2-3-4 sterk, 1966.
11. Trompet 8', 1966, C t.m. F verkorte bekens (minder dan de helft !) in verband met de te geringe hoogte. Zeer eng tongwerk. De verkleinde roostergaten laten zien, dat de oude Trompet veel wijder geweest moet zijn.

Ovenwerk.

1. Openfluit 8', groot octaaf metaal, gedekt, c^o t.m. h' eiken, open pijpwerk, alles 1873, c''- f''' nieuwer open cilindrisch pijpwerk dat in karakter niet aansluit op het fraaie omfloerste karakter van de rest.
2. Salicionaal 8', groot octaaf gecombineerd met het volgende register, pijpwerk dateert uit 1873.
4. Prestant of Octaaf 4', C t.m. Dit nieuwer pijpwerk, Op E de oude inscriptie Vioolprestant 4'. Vanaf E is het pijpwerk uit 1873, echter 4 halve tonen afgesneden en opgeschoven. Uiteraard ontbreken de oude d''' t.m. f''''.
3. Holpijp 8', 24 eiken, rest metaal, 1873.
5. Fluit 4', 12 eiken, rest metaal, de 12 hoogste eng en conisch, 1873.
6. Woudfluit 2', conisch, C nieuw, Cis is oude C, 2 octaven stemrollen, de rest op toon afgesneden, 1873, f''' ontbreekt.
7. Sesquialter 2 sterk op plaats voor tongwerk. Het rooster alsmede de opdik op de pijpstok zijn vermoedelijk uit 1930, toen Flentrop een 2 tot 3 sterke Sesquialter plaatste in of op de plaats van een tongwerk. De Sesquialter is thans 2 sterk.

8. Nasard 1 1/3', pijpwerk uit 1966 op pneumatische lade afgevoerd.

Pedaal.

Het pedaal is opgesteld in de verdiepte orgelkas en wel op een chromatische pneumatische lade. Het bevat de volgende registers:

1. Prestant 16', Groot octaaf zelfstandig, pijpwerk van zink, rest transmissie uit Prestant 8'.
2. Subbas 16', koperen gedekt pijpwerk.
3. Octaaf 8', groot octaaf zink, rest metaal, afgesneden Cello (?).
4. Schalmei 4', 1966. Het overige pijpwerk van het pedaal alsmede de trachtuur dateert uit 1930.

Het pijpwerk uit 1873 heeft een karakteristieke factuur: de labiumlijnen zijn in een scherpe punt naar boven getrokken, het onderlabium is ook in een punt belijnd, echter minder scherp van hoek. De pijpen zijn dun tot zeer dun van wand. De houten pijpen zijn mooi gemaakt van prachtig wagenschot. De intonatie is typerend voor de tijd: bescheiden, maar zeker karakteristiek. Mooi zijn de fluiten, zowel open als spitse als gedekte. Kern en opsneden en kernspletten zijn in het algemeen origineel. Ingrijpend is de consequente opschuiving van vrijwel het gehele open pijpwerk, ten einde stemrichtingen te krijgen. Het is niet helemaal duidelijk, wie voor deze ingreep verantwoordelijk is. Dit is niet belangrijk. Wel is duidelijk, dat de aldus behandelde registers een halve toon wijder zijn gemaakt (de Vioolprestant 4' zelfs 4 halve tonen), waardoor de samenhang tussen diameter, labiumbreedte etc. is verstoord. Ook hebben de stemrollen gevolgen voor de toonvorming. Het nieuwere pijpwerk sluit matig tot slecht of in het geheel niet aan bij het oude werk. Met name geldt dit voor pijpwerk, vervaardigd uit de niet traditionele materialen zink en koper. Zij dienen uit het orgel te verdwijnen.

Stilistisch passen diverse registers totaal niet in de conceptie van de oorspronkelijke maker. Op het hoofdwerk betreft dit in de eerste plaats de Quintadeen 16'. De pneumatische combinatie in het groot-octaaf van dit register met de Subbas van het pedaal is al heel ongelukkig, zowel qua functie als qua klank. Bovendien hoort een orgel als het onderhavige een Bourdon 16' op het manueel te bevatten, die er ongetwijfeld voorheen ook is geweest. De niet-originele Quint 3' kan gehandhaafd blijven, zij het dat de stemrichtingen gewijzigd dienen te worden. De nieuwe Mixtuur, neo-barok van karakter en samenstelling, hoort niet op het orgel thuis, wat ook geldt voor de zeer lelijke Trompet 8'.

Het bovenwerk bevat als niet-authentieke stemmen de Sesquialter en Nasard. Ook deze stemmen vallen buiten de stijl van Meyer.

Het pedaal past in deze vorm, constructie en materiaal van pijpwerk evenmin bij het oude werk. Ook is de orgelkas, van oorsprong al vrij ruim bemeten, door het aanbrengen van het pedaal, veel te diep geworden.

Restauratievoorstel.

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn, dat het orgel nogal wat wijzigingen, c.q. niet stijlzuivere ingrepen heeft ondergaan. Deze lopen grotendeel: parallel met de modernisering van het 19e eeuwse kerkgebouw zelf, zij het dat men bij het orgel gepoogd heeft, het een klank te geven, die "ouder" is, dan het instrument: Quintadeen, Mixtuur, Sesquialter en Nasard $1 \frac{1}{3}'$ op de manualen zijn registers uit de (neo-) barokperiode, die geheel andere principes huldigde dan de periode van bouw van het orgel, 1873. Men kan of het instrument accepteren in zijn stijl van oorsprong, of men moet overgaan tot de aanschaf van iets in een andere stijl. Het komt ons voor, dat het orgel èn qua uiterlijk èn qua klankbeeld geheel thuishoort in het maar enkele decennia oudere kerkgebouw. De fraaie resultaten van de kerkrestauratie zouden dan een verlengstuk krijgen in de restauratie van het orgel.

Het technisch herstel omvat de windladen, windvoorziening, mechaniek en kas. De windladen behoren op zo klassiek mogelijke wijze hersteld te worden.

Om de oude situatie te herstellen zal de bovenwerkslade weer onder in het orgel, ~~en~~ en zullen de hoofdwerksladen weer boven in het orgel moeten komen te liggen. Het dak van het orgel moet weer in de oude toestand worden teruggebracht. Door het pedaal te verwijderen kan de achterwand weer op de oude plaats terugkomen. De speel- en registermechaniek moet aan de herstellende ligging van de laden moeten worden aangepast. De opgang naar de werken van het orgel, eveneens later gewijzigd, zullen op de oude plaats terug moeten komen. De klaviatuur bij manualen en pedaal, geheel afwijkend van de stijl van de maker in 1873, zal ook in stijl moeten worden gereconstrueerd. Hetzelfde geldt voor de registerknoppen en beschrifting hiervan. De verschillende bewaarde Meyer-orgels kunnen hiervoor model staan.

Het oude pijpwerk behoeft herstel en soms wijziging. De opgeschoven pijpen moeten op hun oude plaats terugkomen en door verlenging hun oude toomhoogte terugkrijgen. Voor de verdwenen hoogste pijpen zullen nieuwe pijpjes bijgevoerd moeten worden. Op het hoofdwerk moeten Mixtuur en Trompet vervangen worden door nieuwe registers in de stijl van oorsprong. ~~Op het hoofdwerk~~ De Flageolet of Nachthoorn $1'$ zal door een Cornet vervangen moeten worden. De Quintadeen $16'$ zal moeten wijken voor Bourdon $16'$.

Op het bovenwerk moeten Nasard $1 \frac{1}{3}'$ en Sesquialter verdwijnen. Dit laatste register te vervangen door een tongwerk in de stijl van 1873. Uiteraard moeten ook hier de opgeschoven pijpen weer op hun oude plaats terugkomen en moeten verdwenen pijpen worden bijgevoerd.

Maar het orgel sinds ca. 1930 een vrij pedaal heeft gehad valt te overwegen om een nieuw pedaal aan te brengen, mechanisch en in overeenstemming met de stijl van de maker. Het pijpmateriaal van het huidige pedaal is voor een dergelijk plan onbruikbaar.

Ik moge erop wijzen, dat noch de vorige organist, noch de orgelbouwer Vier-

dag zich hebben verdiept in de oorspronkelijke stijl en opzet van het orgel. Zo zou authentiek materiaal verwijderd worden en slecht of niet passend materiaal gehandhaafd of omgebouwd worden. Quintadeen 16', Nachthoorn 1', de huidige Mixtuur in factuur en samenstelling, Sesquialter, Nasard 1 1/3' en Trompet 4' horen niet thuis in de stijl van de oorspronkelijke maker. Evenmin hoort in deze stijl een Voix Céleste thuis, een register dat lang na 1873 op het orgel aangebracht werd.

Het gereconstrueerde orgel zou er aldus gaan uitzien:

Hoofdwerk		Onderpositief		Pedaal
Bourdon	16'	Holpijp	8' o	Subbas 16'
Prestant	8' o	Openfluit	8' o	Octaafbas 8'
Roerfluit	8' o	Salicionaal	8' o	Octaaf 4'
Gemshoorn	8' o	Vioolprestant	4' o	Bazuin (of) 16' ✓
Octaaf	4' o	Fluit	4' o	Fagot 16'
Gemsfluit	4' o	Woudfluit	2' o	Trompet 8'
Quint	3' o	Dulciaan of	8'	Manuaalkoppel(s)
Octaaf	2' o	Fagot-Oboe		Pedaalkoppel
Mixtuur 2-3-4 sterk				Tremulant
Cornet disc. 5 sterk				
Trompet				

De met o aangetekende stemmen zijn oud, de overige registers worden nieuw in oude stijl. Over het tongwerk op het onderpositief alsmede over de eventuele pedaalstemmen kan van gedachten gewisseld worden. Verder lijkt het ons zinvol, over het bovenstaande met de Rijksadviseur voor Orgels van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te spreken. Het orgel lijkt ons hiervoor belangrijk genoeg.

Hilversum, 3 september 1979,

Hans van der Harst,

adviseur voor restauraties

van historische orgels.

P.S. Schrijver dezes was betrokken bij restauraties van ruim 50 historische orgels, waaronder de instrumenten in de Hervormde Kerken te Vlaardingen (Grote Kerk, 1763/1823), Hilversum (1854), Cuyk (1830), Montfoort (ca. 1780) Rheden (1816), Wognum (1788), Hoogkeppel (1746), in de Lutherse Kerken te Weesp (1769), Hilversum (+ 1700), in de Chr. Geref. Kerk te Gouda (+ 1800) en in de Doopsgezinde kerk te Middelstum (ca. 1760).